

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 930.85(474.5=161.2)

DOI: 10.24919/2312-2595.5/47.217803

Юрій СТЕЦИК

доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, Україна, індекс 82100 (stetsyk_u_o@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1795-687X>

ResearcherID: <https://publons.com/researcher/1959605/E-5136-2018>

НОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ РУСЬКОЇ РЕЛІГІЙНОЇ КУЛЬТУРИ РАНЬОМОДЕРНОГО ЧАСУ

Рецензія на монографію:

Тимошенко Л. Руська релігійна культура Вільна.
Контекст доби. Осередки. Література та книжність
(XVI – перша третина XVII ст.). Дрогобич :
Коло, 2020. 796 с.: іл.

Останнім часом в українській історіографії активізувались дослідження релігійної культури киево-руського християнства. Без перебільшення, ведучу роль у виданні досліджень згаданого напрямку посідає Український католицький університет у Львові, який здійснює публічний проект «Соборна Україна та Київська традиція» в рамках навчально-дослідницької програми «Київське християнство та унійна традиція». Так, наприклад, у XVI-му серійному томі була опублікована колективна монографія про монастир

© Юрій Стецик, 2020

і храм Пресвятої Трійці у Вільнюсі¹. Співавтором дослідження є дрогобицький історик Леонід Тимошенко, який має вагомі здобутки в галузі історії церкви доби Берестейської унії.

Дослідник вирішив тепер розширити віленську проблематику і підготував нове монографічне дослідження, спеціально присвячене руській релігійній культурі. Рецензоване дослідження покликане до життя недостатньою увагою в історіографії до релігійно-культурної проблематики ранньомодерного періоду взагалі, в стосунку до Вільна – столичного міста ВКЛ, зокрема. Заповнюючи згадану лакуну, рецензована монографія Л. Тимошенка відкриває нову дослідницьку перспективу, адже релігійній культурі українських та білоруських міст у складі ВКЛ (та й навіть польських у землях Корони та Речі Посполитої) досі не присвячено жодної праці.

Структура дослідження досить логічна та послідовна. У вступі, крім традиційного акцентування актуальності теми, проведено історичні паралелі із іншими містами Речі Посполитої, а також окреслено особливості розвитку Вільна як політичного та релігійного центру для різних конфесій: православних, католиків, уніатів, юдеїв та мусульман. Привабливо вирізняється й методологічні підходи до вивчення проблеми, які базуються на здобутках переважно зарубіжної історіографії. Зокрема дослідник послуговується низкою методологічних концептів та методів: релігійна культура, локальні простори віри, пережите християнство, конфесіоналізація, кодифікація національного варіанту християнства, культурний код, топіка міста, гомогенність релігійної культури Речі Посполитої, еклезіальна ідентичність, етноконфесійне усвідомлення. Задля глибшого розкриття теми застосовано методи порівняльної церковної історії, а також аналізу літератури доби бароко.

У першому розділі ґрунтовно проаналізовано внесок української, польської, білоруської, литовської, американської, французької та російської як урбаністичної, так і церковної історіографій

¹ На перехресті культур: Монастир і храм Пресвятої Трійці у Вільнюсі : колективна монографія / за ред. Альфредаса Бумблаускаса, Сальвіюса Кулевічюса та Ігоря Скочилися. 2-ге виправл. й доповнене видання. Львів : УКУ, 2019. 912 с. (Серія «Київське християнство». Т. 16).

у вивчення історії ранньомодерного Вільна. Л. Тимошенко розкриває упередженість російської історіографії, яка базувалася на антикатолицьких і антиуніатських гаслах (напрямок «західно-русизму»). У підсумку науковець дійшов висновку, що, незважаючи на значний масив різнобічних досліджень, які мають переважно міждисциплінарний характер, досі залишається нерозкритою низка проблем, які можна розв'язати шляхом проведення порівняльних студій і аналізу релігійної культури Вільна у більш широку контексті. Також досить вдало проведено класифікацію історичних джерел, які вдалося виявити та опрацювати досліднику: пам'ятки книжної культури, акти різних інституцій (міського суду, цехів, фундаційна документація, привілеї); листування (церковної ієрархії, світських патронів); ревізії, пом'яники, навчальні тексти із віленських шкіл, епітафії, заповіти, погребові казання, матеріали міжконфесійних конфліктів, фондуші, ухвали архієрейських соборів, сфрагістичні джерела. Слушно зауваживши, що до нашого часу цілісно не збереглися архіви руських осередків релігійної культури Вільна, автор подав докладний аналіз фондів церковних архівів, в яких відклалися досліджувані документальні джерела (більшість з них зберігається за кордоном). Він зауважує й ту чи ту документацію, яка не збереглася або ж не віднайдена дослідниками (наприклад, це протоколи засідань віленських мирянських організацій, матеріали братських шкіл та інші). Автор також пропонує ознайомитися із корпусом документальних збірок до історії Берестейських соборів, а також до біографії та діяльності Йосафата Кунцевича крізь призму віленської книжності, подаючи їх переліки у відповідних розділах монографії. Такий підхід значно полегшує сприйняття дослідницького матеріалу. Загалом, досить різнобічний масив джерельної інформації допоміг дослідникові розкрити поставлені завдання.

Другий розділ монографії розкриває різноманітні контексти досліджуваної доби (переважно XVI ст.). Так, автор докладно аналізує поширення на теренах Східної Європи візантійської церковно-релігійної традиції, яка знайшла вираження у богослов'ї, релігійному гуманізмі, обряді, церковному законодавстві, богослужбовій літературі, іконографії, в укладі монастирського життя (ісихазм) тощо. Значний акцент зроблено на дієвості візантійського чинника в укладенні Берестейської унії; канонічних зв'язках

Києва із Константинополем; новітніх релігійно-культурних ініціативах щодо засвоєння візантійської духовної спадщини із одночасним використанням досягнень західної релігійної культури; православно-католицькій полеміці; заснуванні ставропігійських братств; візантійській освітній традиції; книжній спадщині Отців Церкви; трилінгвізмі видань (грецька, руська, латинська); перекладах творів з грецької на руську мову.

Дослідник стверджує, що Київська унійна митрополія мала чіткі риси помісної церкви, зберігаючи греко-візантійський обряд. Берестейська унія поставила на порядок денний проблему поєднання традиціоналізму (візантійська східна культура) та динамізму (римська західна культура) в духовному житті руського суспільства. *Slavia Unita* створила достатньо оригінальну релігійну культуру, намагаючись синтезувати дві культури та релігії. Автор докладно проаналізував полемічну літературу у розрізі рецепції візантійської духовної спадщини, а також порушив питання етноконфесійної ідентифікації православних Київської митрополії (релігійні конверсії, ментальні стереотипи, своєрідність православної релігійної культури Речі Посполитої). Дослідник переконливо доводить, що нову релігійну культуру продукували церковні братства (феномен ставропігії) Київської православної митрополії. З цього випливає логічний висновок, що візантійська спадщина у різних вимірах складала основи руської релігійної культури та книжності досліджуваної доби, проте з плином часу все більш відчутними ставали впливи латинського Заходу, що складає істотну відмінність протонаціональної культури (православної і уніатської) від тих зразків, які склалися в Московській Русі.

У параграфі «Флорентійська традиція та ідея руського патріархату» розглянуто поширення флорентійських ідей до і після Берестейського собору (1596 р.). Саме після Берестейського собору ситуація радикально змінюється: католики продовжують пропагувати флорентійську ідею, поступово до них підключаються уніати. Дослідник подав докладний аналіз цілої низки антифлорентійських пам'яток, які були спрямовані на формування негативного сприйняття унійних ідей. Детально розглянуто зародження та поширення ідеї перенесення осідку Константинопольського патріархату на Річпосполитську Русь (до Вільна чи до Києва), або й до Москви.

У параграфі «Організаційна структура Київської митрополії в другій половині XVI ст.: становище та функціонування інституцій» з'ясовано матеріальне становище церкви на різних рівнях (митрополичому, єпархіальному, намісницькому, парафіяльному) та окреслено значення права патронату для створення матеріального підґрунтя для церков і монастирів східного обряду. Розглянуто особливості функціонування митрополичих, єпископських і намісницьких урядів, крилосів, діяльність визначних намісників. Автор уже в цьому підрозділі наводить порівняльні контексти руської церкви зі становищем у польському католицизмі та московському православ'ї.

Параграф «Передумови Берестейської унії» спочатку загально їх окреслює (Л. Тимошенко вважає, що вони добре досліджені). Надалі підрозділ присвячено дискусійному питанню щодо тлумачення кризи церкви як передумови Берестейської унії. Він ставить цілу низку дослідницьких питань про походження кризи та її типологію. При цьому він свідомий того, що на багато поставлених питань немає простих відповідей. Відповідно він пропонує своє бачення, однак схиляється до думки, що потрібно говорити радше не про «тотальну кризу», а лише про її окремі прояви.

У третьому розділі «Руські релігійні осередки і книжкова культура Вільна в XVI ст.» докладно розглянуто історію церкви і монастиря Св. Трійці у міському соціумі та сакральному просторі *Slavia Orthodoxa*. Тут добре представлено особливості сакральної топографії ранньомодерного Вільна, адже візитною карткою столиці ВКЛ були руські православні храми, тут розміщувалася кафедра київського митрополита, проте православний монастир Св. Трійці не посідав особливого статусу в ВКЛ. Водночас згаданий монастир був центром релігійної культури віленської православної спільноти, оскільки при ньому засновано школу, друкарню, ставропігійське братство, облаштовано усипальницю для представників визначних шляхетських родин.

Окремий параграф присвячений Святотроїцькому православному братству у контексті братського руху Київської митрополії. Тут автор представляє новітні підходи до історії генези братств, його періодизації, типологізації. Зрештою, він говорить про братську реформу релігійно-культурного життя, яка в XVI ст.

була найбільш ефективною. Проаналізовано й віленську братську документацію на відтинку порівняння її із іншими ставропігіями з метою виявлення певних особливостей. Дослідник доходить висновку, що у фундаційних, підтверджувальних та декретово-розпорядчих джерелах знайшли відображення основні функції братства: релігійно-обрядова, господарська, харитативна та освітньо-виховна. Автор відзначає, що віленські братчики долучилися до розв'язання загальноцерковних справ. Докладно проаналізовано реєстр віленського братства 1584 р. (за статевою ознакою, за соціальним та професійним походженням членів братства). Представлено огляд культурно-освітньої діяльності братства: школи та друкарні (її історія висвітлена в окремому параграфі).

Промовистим і водночас новаторським є параграф «Книговидання як дзеркало руської релігійної культури», в якому представлено огляд кількох рукописних, здебільшого ж – продуктованих у віленських друкарнях релігійних пам'яток (видавничі проекти Ф. Скорини, братів Зарецьких, Мамоничів, Василя Гарабурди та братства). Визначено основний репертуар книжкової спадщини: богослужбова, проповідницька, обрядова, молитовна, навчальна, полемічна, законодавча, агіографічна, патристична, церковно-історична та світська література (повний перелік віленських видань подано у додатку 2). Дослідник зауважує, що більшість книг надруковано церковнослов'янською та руською мовами. У висновках автор висловив власну рефлексію про те, що віленські руські видання не склали конкуренцію католицьким та протестантським взірцям, проте русини Вільна в дечому їх таки випереджували: наприклад, книговидання у Вільні розпочалося з руських книг Ф. Скорини.

Четвертий розділ монографії спеціально присвячений аналізу маловідомого полемічного твору Іпатія Потія про Берестейський собор (Вільно, 1597 р.), який досі не впроваджений ні в контекст українсько-білоруської полеміки, ні в історіографію Берестейських соборів. Дослідник подає історіографічні рефлексії про історію Берестейських соборів, відзначаючи дискусійні питання. Тут також наведено детальний історіографічний огляд біографічних праць і джерел про автора твору Іпатія Потія (його життя та діяльність ще зберігають чимало лакун). У цьому ж розділі автор аналізує зміст синхронних полемічних творів 1597 р. про Бере-

стейський собор. Після цього він логічно переходить до характеристики твору, подає його докладний книгознавчий опис, з'ясовує структуру та композицію (повний текст твору подано у додатку 1). Науковець аналізує аргументацію, наведену І. Потієм на захист унії, виділяючи канонічно-богословський, історично-правовий, громадсько-політичний і соціальний виміри. Представлено хронологічно-подієву канву твору, яка супроводжується коментарями дослідника із залученням історіографічного доробку із берестейської проблематики. Також автор подає інтерпретації Іпатія Потія щодо берестейських соборів, аналізує сюжет про «чудо» на уніатському соборі, вченість та богословську обізнаність автора твору. Представлено огляд інших поберестейських творів про собори: «Апокрисис» Христофора Філалета, «Ekthesis», «Атирезис». У висновках дослідник проводить огляд документальних джерел до історії Берестейських соборів з метою верифікації поглядів полемістів: ухвал; грамоти Берестейської унії, листів Петра Аркудія; реляцій невідомих учасників антисобору; звітів про собор королівських делегатів; листування митрополита; протестації до трибунальських книг та інші. Дослідник намагається розв'язати найскладнішу проблему в історії унії – питання правосильності Берестейських соборів у жовтні 1596 р. (унійного і православного).

У п'ятій розділі «Вільно як центр руського релігійно-культурного відродження (перша третина XVII ст.)» розглянуто діяльність руських релігійно-культурних осередків, передовсім – Святотроїцького унійного. Докладно висвітлено діяльність Й. Рутського та Й. Кунцевича у Вільні, утворення Святотроїцької провінції ЧСВВ; заснування семінарії. Автор доходить висновку, що монастир Св. Трійці у першій половині XVII ст. перетворився на духовний та інтелектуальний центр василіанського чину.

У наступному параграфі викладено історію православної церкви, монастиря та братства Св. Духа, в якому охарактеризовано стійку позицію віленців щодо збереження православної віри. Простежено історію храму, монастиря та братства. Показано проблематику міжконфесійного протистояння. Розглянуто діяльність та творчу спадщину основних представників свято-

духівського осередку. Проаналізовано братський статут, соціальне походження братчиків та основні напрями їх діяльності. Окремо розглянуто функціонування святодухівської братської школи.

У параграфі «Малознана віленська полеміка першої третини XVII ст. довкола святотроїцької спадщини» порушено питання щодо рецепції братського руху в полемічній літературі кінця XVI – першої половини XVII ст. Л. Тимошенко здійснив спробу нового прочитання віленських текстів («Синопис», «Єдність», «Права і привілеї...»), у яких об'єктом полеміки були монастир і братство Святої Трійці.

Заключний параграф п'ятого розділу присвячений розгляду подальшого розвитку книговидавничої справи у Вільні в різних друкарнях (Мамоничів, унійній та православної) впродовж першої третини XVII ст. Ідеться про видання кирилических книг, польськомовних полемічних творів обох таборів (їх перелік подано у додатку 2).

Шостий розділ – це текстовий аналіз і порівняльні контексти однієї із визначних пам'яток віленських видань: фунерального панегірика Лева Кревзи на погреб Йосафата Кунцевича (1625 р.), оскільки досі пам'ятка не зазнала комплексного аналітичного вивчення. Подано історіографію досліджуваної постаті, автор чітко окреслює методологічні та науково-методичні засади аналізу твору, зупиняється докладно на огляді відомостей про автора казання у контексті аналізу інших його творів, книгознавчому описі та аналізі композиції і топіки твору, хронологічно-фактологічній канві казання, богословській й латинській вченості твору та його автора, полемічності погребового казання тощо. Наводить цитати з листів, промов та спогадів Й. Кунцевича.

У сьомому розділі представлено дослідження міської символіки, на тлі якої виокремлюється руський топос Вільна як «богоспасаємого града». Закріплення означеного топосу за Вільном, зумовлено, на думку Л. Тимошенка, тим, що в місті були кафедральний собор, парафіяльні храми, монастирі, братства, церковні школи та друкарні.

Восьмий розділ подає загальні порівняльні контексти історії релігійних культур на Сході Європи. Проаналізовано статус Православної та Католицької (Унійної і Римо-католицької) Церков у

Речі Посполитій. Визначено вплив латинської полемічної літератури на розвиток руського письменства, а також впливи протестантської і католицької освіти на православні школи, католицьких конфраaternій на православні братства, капітул на крилоси, вплив православного сакрального мистецтва та культу чудотворних ікон на католицьку культуру. Порушено проблему релігійних конверсій. Дослідник пропонує замінити категоричні поняття «конфлікт» чи «порозуміння» на категорію «конкуренція» православної та католицької релігійних культур Речі Посполитої, яка може виступати найбільш характерним маркером епохи толеранції. Такий підхід допоможе уникнути негативних оцінок міжконфесійного протистояння.

При порівнянні київського та московського православ'я дослідник виокремив низку відмінностей: у московському православ'ї були відсутні право патронату (киторства), поділ на намісництва (деканати), крилоси (капітули), середня ланка церковних навчальних закладів, катехизис для навчання правд віри, проповідницька література, учительні євангелії, принцип соборноправності, церковні братства, обмеженість репертуару книгодрукованої продукції. Відзначає розбіжності в традиціях та практиках поминання померлих. Зауважує, що традиції московського православ'я порушували чинні канони Східної Церкви та посідали споживацький характер, користаючи із киево-руської духовної спадщини.

До видання включено досить об'ємний блок ілюстрацій (60 сторінок), до якого увійшли титульні аркуші віленських стародруків (XVI – перша третина XVII ст. зі вказівкою про місце їх зберігання) та архівні рукописні матеріали, які походять із цього ж періоду.

Основні результати дослідження сконцентровані у висновках монографії. У них відображено авторський погляд на киево-руську релігійну традицію як «змодернізоване православ'я східно-західного типу» з виразним акцентуванням східновізантійської елkezіальної ідентичності (уніати декларували в цей період свою амбівалентність). Руська релігійна культура в кількох аспектах не відставала від польської. Релігійна модернізація руського християнського ареалу внаслідок Берестейської унії 1596 р. ще більше

віддалила його від православної Московії, а тому уявлення про «кризу» руської церкви в XVI ст. Л. Тимошенко вважає історіографічним і конфесійним анахронізмом. Північно-східна модель східного християнства у порівнянні з киево-руською релігійною культурою перебувала у стані глибокої кризи і не витримувала з нею жодної конкуренції.

Сподіваємося, що висловлені автором думки та рефлексії спричинять жваву дискусію в різних академічних середовищах, а окреслене коло недосліджених питань стане предметом вивчення для наступних поколінь істориків церкви.

Рецензія надійшла до редакції 20.10.2020 р.